

2023/10

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

Turakulova M. The importance of organizing construction/application training in preschool education based on the “STEAM – education” approach	236
Umarova N. Z. O‘zbek tili mashg‘ulotlaridan mashq turlaridan samarali foydalanish	241
Xadjamuratova M. X. Innovatsion siyosat yuritishda yoshlarga toza ekologik muhitni yaratish yoshlarni ijtimoiy himoya qilishning asosiy sharti	248
Xazratov F. X., Po‘lotov U. O. Big data hamda ma‘lumotlar tahlili turli sohalarda qo‘llanilishining bugungi kundagi holati	253
Xonnazarova S.T. Maktab biologiya ta'limida o'quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtirish	259
Xudayberganov G‘. Q. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlashni fanlararo abstsessial va ordinal bog‘lab shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish	263
Xurramova S. M. Talabalarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish mohiyati	268
Zaynitdinova M. A. Matematika o‘qituvchining kompetensiyalarini baholash	272
Xamroev S. S. Talaba - yoshlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish tendensiyalari	277
Шадыева Н. Ш. Методика использования программных средств на уроках географии	280
Shodmonova A. Sh. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi faoliyatida o‘z-o‘zini ijodiy rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	284
Шойимова Ш. С. Роль педагогического мышления в формировании когнитивной ориентированности врача – педагога	289
Shodiyeva S. U. Talabalarni texnik-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari.	294
Shomirzaev M. X. Milliy hunarmandchilik va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	302
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Akramov M. R. Ekologik sog‘lom muhitni shakllantirishda ekologik ongni o‘rganishning ijtimoiy-psixologik jihatlari	307
Atabaeva N. B. Turli yosh davrlarida altruistik xulqni rivojlanganlik darajasi va uning gender farqlari	310
Azamjonova O. Q. Zamonaviy psixologiyada muzokara jarayonini nazariy o‘rganilishi	314
Djurakulova D. F. Talabalarda aybdorlik hissi namoyon bo‘lishidagi o‘ziga xos gender farqlar	318
Elov Z. S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlarda suitsidial holatlarni keltirib chiqaruvchi omillar (Ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida)	325
Ergasheva N. A. Pedagoglarda “Hissiy charchoq” sindromining psixologik aspektlari.	329
Ikromova S.A. O‘smirlarda destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet hosil bo‘lishining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari.	333
Ismoilova N. Z. Maktab o‘quvchilarida stressga barqarorlik namoyon bo‘lishining o‘ziga xosligi	337
Исмаилов Т. Рекомендации по улучшению процесса развития вербально-коммуникативных компетенций у будущих педагогов	342
Nazarov A. S. Qaror qabul qilish zamonaviy boshqaruv sub’ektining muhim kompetensiyasi sifatida	345
Qarshiboyev S. A. Karakulova U. A. O‘smirlik davrida o‘quv faoliyati motivi shakllanishining psixologik xususiyatlari.	352
Qarshieva D. S. Pedagoglarda kachiy etפע muammosi o‘rganilishining metodologik acoclapi	357
Qodirov O. S. O‘smirlarda jinoyat motivlari rivojlanishini oldini olishda ijodkorlik va kreativlikning o‘rni	361
Рустамов Ш. Ш. Педагогико-психологические основы инновационной компетентности учащихся студентов	364
Sattorova M. D. Psychological manifestations of social tolerance	368
Safarov D. X. Umumtalim maktablari jamoasidagi psixologik muhit rahbar shaxsiga ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida	371
Yusupov U. S. Psychological factors of the emergence of deviant behavior in the family environment	375

DEVIANT XULQ-ATVORLI O'SMIRLARDA SUITSIDIAL HOLATLARNI KELTIRIB CHIQARUVCHI OMILLAR (*Ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida*)

Elov Ziyodullo Sattorovich

Buxorodavlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi dotsenti, Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsid holatlarini keltirib chiqaruvchi turli psixologik omillar haqida fikr bildirilib, bunda turli davrlarda ushbu holat bo'yicha o'tkazilgan olimlarning tadqiqotlari natijalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: suitsid, deviant, jamiyat, ijtimoiy aloqa, shaxs, inson, autoagressiya, stress, depressiya, erkinlik, o'lim, qo'rquv, moslashish, o'smir, psixologik sabablar, tashabbuskor, inqiroz

ФАКТОРЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ СУИЦИДАЛЬНЫЕ СИТУАЦИИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Элов Зиёдулло Сатторович

Бухарский государственный университет, доцент кафедры психологии и социологии, доктор философских наук в психологии (PhD)

Аннотация: В статье дается мнение о различных психологических факторах, вызывающих суицидальные случаи у подростков с девиантным поведением, а также освещаются результаты исследований, проведенных учеными по этому состоянию в разные периоды.

Ключевые слова: суицид, девиант, общество, социальный контакт, личность, человек, аутоагрессия, стресс, депрессия, свобода, смерть, страх, адаптация, подросток, психологические причины, инициатор, кризис.

FACTORS CAUSING SUICIDAL SITUATIONS IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Elov Ziyodullo Sattorovich

Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Psychology and Sociology, Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Annotation: The article gives an opinion on various psychological factors that cause suicide cases in adolescents with deviant behavior, and the results of research conducted by scientists on this condition in different periods are highlighted.

Key words: suicide, deviant, society, social contact, individual, human, autoaggression, stress, depression, freedom, death, fear, adaptation, adolescent, psychological causes, initiator, crisis

Kirish: Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan dolzarb va ijtimoiy ahamiyatga ega muammolardan biri bu suitsidial holatlar sonining ko'payishidir.

Har bir harakatning motivlari bo'lgani kabi, suitsidial holatlarni ham yuzaga keltiruvchi omillar mavjud. Suitsidial holatlarni kelib chiqishida eng avvalo o'smir lardagi xulq-og'ishlar asosiy omillardan biri sanaladi.

Sotsiologik nazariyalarda deviant hatti-harakatlarning kelib chiqishi ijtimoiy jarayonlar, jamiyat va aniq bir shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlar natijasi bilan bog'liqligi e'tirof etiladi. Deviant shaxs xulq-atvori ijtimoiy, psixologik va biologik omillarning o'zaro ta'sirining natijasi sifatida qaraladi, uning ta'siri, o'z navbatida, shaxs munosabatlari tizimi orqali o'tadi.

Natijada reallik bilan aloqa uzilib, o'ziga ishonch yo'qotiladi.

Adabiyotlar tahlili: Amerikalik psixoanalitik Garri Stek Salliven suitsidni o'zining shaxslararo muloqot nazariyasi nuqtai nazaridan talqin etgan. Bunga ko'ra individning o'ziga-o'zi beradigan bahosi o'zgalarning unga bo'lgan munosabatidan kelib chiqadi. Bunday vaziyatga autoagressiya sodir etish yo'li bilan azoblarni to'xtatish va «yomon men»ni «men emas»ga aylanishi uchun yagona alternativ variant bo'lib xizmat qilishi mumkin. Biroq, shaxs ushbu hatti-harakati bilan bir vaqtning o'zida odamlarga va butun dunyoga o'zining dushmanligini namoyon qiladi.

Suitsidal xulq-atvorning kelib chiqishida xavotirlanish va boshqa emotsional kechinmalarning roli haqida gumanistik psixologiya namoyondalari tomonidan ham ta'kidlab o'tilgan.

Norman Farberou asarlarida insonning o'zini vayron etish konsepsiyasi keltirilgan bo'lib, ushbu konsepsiya doirasida xulq-atvorning autoagressiv shakllariga quyidagilar kiritilgan: alkogolizm, taksikomaniya, o'ylamasdan o'zini xavf ostiga qo'yimoq va b. Shunday qilib, Farberou birinchilardan

bo'lib bungacha suitsidalga taalluqli bo'lmagan o'zini vayron etuvchi xulq-atvor shakllarini tavsiflagan va tizimli o'rganib chiqqan.

Bundan tashqari, xavotirlanish nafaqat belgi (simptom) sifatida balki, turmushning ekzistensial ko'rinishi va inson hayotidagi muhim konstruktiv kuch hamdir. Olim uni «borliq va yo'qlik uchrashuvini» kechirish va «erkinlik va odamning real borlig'i paradoksi» deb hisoblagan.

Logoterapiya asoschisi, Viktor Frankl o'zini-o'zi o'ldirishni hayot mazmuni va odam erki kabi tushunchalar qatorida, shuningdek, o'lim va o'lish psixologiyasi bilan bog'liqlikda tadqiq etgan. Uning ko'rsatishicha, mavjudlikning anglanganligiga xos bo'lgan odam, o'zining turmush usuliga nisbatan munosabatlarida erkindir. Biroq u hayotda uchta darajada ekzistensial cheklovga duch keladi: u muvaffaqiyatsizlikka duch keladi, qiyinaladi va o'lishni xohlaydi. Shuning uchun odamning vazifasi o'zining cheklanganligini anglab, omadsizlik va azobni ko'tarishdan iboratdir. V.Frankl o'zini-o'zi o'ldirishga afsus bilan munosabatda bo'lgan va unga qonunan, jumladan, axloqan oqlash yo'qdir deb, ta'kidlagan. Suitsid ro'y berganda inson uchun hayot mag'lubiyatga uchraydi. Oxir oqibat o'z joniga qasd qiluvchi o'limdan qo'rqmaydi balki u hayotdan qo'rqadi, deb hisoblardi V.Frankl.

E.Shneydman birinchi bo'lib, suitsidning yaqinlashayotganini bildiruvchi belgilarni tavsiflaydi va ularni «suitsidga olib boruvchi kalitlar» deb ataydi. U jamiyatdagi mavjud suitsid haqidagi afsonalarni, shuningdek shaxsning suitsidal xulq-atvorini asoslovchi o'ziga xoslikni o'rganib, shunday xulosaga keladi. Uning fikricha o'ziga xosliklar o'zi tarafidan yaratilgan, individlarning original tipologiyasida o'z aksini topadi va ular ko'pincha ongli ravishda o'z o'limlarini yaqinlashtiradilar. Ularga quydagilar taaluqlidir:

o'limni qidiruvchilar - o'zida o'limdan qutilish imkoniyatini pasaytirib, ataylab hayot bilan vidolashuvchilar;

o'lim tashabbuskorlari, uni ataylab yaqinlashtiruvchilar (masalan, og'ir kasallar, o'zini hayotiy ta'minlovchilaridan ongli ravishda uzuvchilar);

o'lim bilan o'ynashuvchilar, hayotini garovga qo'yish imkoniyati mavjud vaziyatlarni qidirishga moyillar, tirik qolish imkoniyati pastligi bilan ajralib turadi;

o'limni ma'qullovchilar ya'ni, hayot bilan vidolashishga faol intilmaslik bilan bir qatorda o'zining suitsidal istaklarini yashirmaydilar: bu masalan yolg'iz qariyalarga yoki Ego – identlik inqirozi vaqtidagi emotsional noturg'un o'smir lar va o'spirinlarga xosdir.

E.Shneydman suitsidlar shart-sharoitlarining va ularni amalga oshirish usullarining turlichaligiga qaramay, barcha suitsidlarga xos bo'lgan hamma belgilarni tavsiflaydi va ajratdi:

Suitsidlarning umumiy maqsadi yechimni qidirishdir.

Suitsidning umumiy maqsadi ongni to'xtatishdir.

Suitsidning umumiy turtkisi chidab bo'lmaydigan ruhiy og'riqdir.

Suitsid umumiy stressor psixologik ehtiyojlarning frustratsiyaga uchrashidir.

Umumiy suitsidal emotsiyalar ojizlik va umidsizlikdir.

Suitsidga umumiy ichki munosabat ambivalentlikdir.

Suitsidda psixikaning umumiy holati kognetiv sohaning torayishidir.

Suitsiddagi umumiy harakatdan qochishdir (agressiya).

Suitsidagi umumiy kommunikativ harakat o'z niyati haqida xabar berishdir.

Suitsidal o'rinish umumiy qonuniyat bo'lib, suitsidal xulq-atvorning hayot davomidagi uslubiga muvofiq kelishidir (belgilariga).

E.Shneydman N.Farberou bilan birgalikda amaliyotga o'zini-o'zi o'ldirishning psixodinamikasini tushunishni chiqurlashtirgan psixologik autopsii metodini (o'z joniga qasd qilganlarning o'lim oldi xatini tahlilini o'z ichiga oluvchi) kiritdi. Ushbu metod asosida ular tomonidan suitsidning uch turi ajratilgan:

egotik o'zini o'ldirish - ularning sababi intra – (ichki) – psixik dialog, «Men»ning qismlari o'rtasidagi nizo, tashqi sharoitlar esa qo'shimcha rol o'ynaydi, masalan, eshituv gallyusinatsiyalaridan qiyinaladigan psixik kasallarning o'zini o'ldirishi;

diadik o'zini o'ldirish - asosi ahamiyatli bo'lgan yaqin odamga tegishli amalga oshmagan ehtiyoj va xohishlarda namoyon bo'ladi, shu tariqa ushbu harakatda boshqasiga munosabat aktiga aylantiruvchi tashqi omillar ustunlik qiladi;

agenerativ o'zini o'ldirish, bunda biror bir avlodga yoki insoniyatga tegishlilik hissini yo'qotish oqibatida yo'q bo'lish hissi yuzaga keladi masalan, qarilik davridagi suitsid.

N.Farberou odamning o'zini-o'zi yo'q qilish xulq-atvori konsepsiyasi yaratuvchisi hisoblanadi deydi. Uning yondashuvi muammoga kengroq qarash imkoniyatini beradi, u nafaqat amalga oshirilgan o'z joniga suiqaadni, balki autoagressiv xulq-atvorning boshqa shakllarini ham ko'rib o'tadi: alkogolizm, toksikomaniya, narkotik tobelik, delekvent hatti-harakatlar, ishga qattiq berilish,

oqlanmagan xavf-xatarga moyillik, noadekvat qiziqish va h.k. Ushbu yondashuv N.Faberouga o'zini o'ldirishning oldini olishning zamonaviy tamoyillarini ishlab chiqish imkonini berdi. Bundan tashqari u «tirik qolganlar» – o'zini o'ldirishni eplay olmaganlar va o'zini o'ldirganlarning qarindoshlari va do'stlarining psixologiyasini tadqiq etish bilan shug'ullanadi.

F.Baumeister, S.J.Sher (1988) nazariy tahlillari asosida, o'z joniga qasd qilish hatti-harakatlarining uchta turini aniqlaydi:

1) birlamchi o'z joniga qasd qilish: shaxs o'ziga zarar yetkazishga intiladi va uni ataylab keltirib chiqaradi. Bunday hatti-harakatlarning asosi kuchli salbiy his-tuyg'u bo'lib, u diqqatni o'z kamchiliklariga qaratish bilan birga o'ziga nisbatan salbiy munosabatni yaratadi;

2) qarama-qarshi turdagi o'z joniga qasd qilish hatti-harakatlari samarasiz strategiyalardan foydalanishdir: odamlar oddiy maqsadlarga intilishadi, lekin, samarasiz strategiyalarni qo'llash orqali o'zlariga zarar yetkazishadi;

3) uchinchi turdagi o'z joniga qasd qilish inson bir-birini istisno qiladigan ikkita maqsadni ko'zlaydi. Bir nechta qarama-qarshi maqsadlar mavjud bo'lganda, ijobiy natijadan oshib ketadigan maqsadni tanlash, qaror qabul qilish xatoligini ko'rsatadi.

R.F Baumeister tomonidan o'tkazilgan har xil turdagi o'z joniga qasd qilish hatti-harakatlari tahliliga ko'ra, ikkinchi yoki uchinchi turlarga belgilanishi mumkin; ularning hech biri birlamchi autodestruktsiya bilan bog'liq bo'lishi mumkin emas. Mualliflarning xulosasiga ko'ra, sog'lom odamlar o'z joniga qasd qilish uchun ongli intilish tufayli emas, balki hukm qilishdagi kamchiliklar, noto'g'ri javoblar, suboptimal usullarning kutilmagan oqibatlari, xarajatlar va xavflarni kam baholaganliklari tufayli o'zlariga zarar yetkazadilar.

Hozirgi zamon mamlakatimiz va chet el adabiyotlarida tan olinganki, 25-30% suitsid psixik kasallar tomonidan sodir etiladi, qolgan miqdori psixik sog'lom va psixik noxushlik bilan chegaradosh shaxslarga to'g'ri keladi.

Biroq, oxirgi yillarda suitsidal xulq-atvor mexanizmlarining aniqlanganligi haqidagi faktni inobatga olmoq lozim. Shu yo'nalishda, Dj.Mann, M.Asberg, V.I.Braun va boshqalar asarlarida suitsidal xulq-atvor va depressiyaning bioximik korrelyatlari aniqlangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, mualliflarning katta qismi, suitsidal hatti-harakatlarni psixik kasallar bilan birga, mutlaqo sog'lom shaxslar ham sodir etishi mumkin degan qarashni ilgari surgan. Shuning uchun, suitsidni faqatgina to'g'ridan-to'g'ri psixik patologiya natijasi deb emas, balki psixopatologik simptomlar va individum ijtimoiyligining asosini tashkil etadigan, uning genezisida atrof-muhit ta'siri va shaxs ijtimoiy-psixologik tuzilishining o'zaro bog'liqligi katta ahamiyatga ega ekanligini ko'p omilli hodisa sifatida ko'rib chiqish lozim.

Dj.Mann va D. Vasserman stress-diatez konsepsiyasida, suitsidal xulq-atvorni oldindan aytishda quyidagi omillar hisobga olinadi: irsiy omillar yoki stressga orttirgan ta'sirchanlik yordamida shakllanadigan jismoniy moyillik. Stress hayotdagi negativ hodisalar natijasida shakllanadi, bular: atrof muhitdagilar bilan o'zaro negativ munosabatlar, qashshoqlik, ishsizlik, alkogolizm va boshqalar. Jismoniy omillarga ushbu konsepsiyada suitsidal xulq-atvorning neyrobiologik mexanizmlari kiritilgan.

Endi deviant xulq-atvorli o'smirlarda kuzatilgan suitsidal holatlarni statistikasiga o'tamiz.

R.D.Goldney [1989] tomonidan o'tkazilgan so'rovda qatnashgan 1014 nafar Skandinaviya yoshlaridan 17,5% qizlar va 20,2% o'g'il bolalar so'rovdan bir hafta oldin o'z joniga qasd qilish fikrida bo'lganliklarini ma'lum qilishgan.

R. Schweitzer [1995] tomonidan o'tkazilgan so'rovnomada qatnashgan 1678 o'smir orasida respondentlarning 62% o'z joniga qasd qilish fikrlari mavjudligini qayd etgan va 6,6% o'z joniga qasd qilishga urinishlarning bir yoki bir necha marotaba sodir etganliklari aniqlangan.

Rayt L.S [1985] tekshiruvlarida qatnashgan 901 nafar o'smir larning atigi 6 foizi o'z joniga qasd qilish fikrlari borligini aytdi. Daniyada esa 3042 nafar yoshlar anonim va ixtiyoriy suhbatlarda ishtirok etdi. Ularning 40% ga yaqini hayotida kamida bir marta o'z joniga qasd qilish haqida o'ylaganligini aytdi va har 20 kishidan 1 nafari o'z joniga qasd qilishga uringanligini tasdiqladi. Yoshlar tomonidan sodir etilgan o'z joniga qasd qilishlarning 75 dan 90% gacha rasman qayd etilmagan [Jessen G. va boshq., 1996].

D. Dhossche o'z tadqiqotlarida [2002], 19-26 yoshdagi 795 yoshlarni tekshirib, ularning 2,5% da o'z joniga qasd qilish fikrlari mavjudligini aniqladi.

A.Gmitrovichning ta'kidlashicha [2003], tadqiqotda qatnashgan 1663 nafar o'smir larning 31 foizida o'z joniga qasd qilish fikri borligini va 8 foizi o'z joniga qasd qilishga uringanliklarini tan olishgan.

Фойдаланилган адабиётлар:

Н.Тайлоқов. Вояга етмаганларга ўртасида суицид ҳолатларини олдини олиш. Методик қўлланма. Тошкент 2017

Х.Рухиева. Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар ва суицид ҳолатлари профилактикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент 2021

Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. – М., 1995 – С. 275

Капитанский А., Литвин В. Искусство криминальной татуи ровки / The Art of Criminal Tattoo. Логос. 1998. 35с.

З.С.Элов. девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисолида). *Pedagogik mahorat* 2022 №6 1 (№), 72-75

З.С.Элов. Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари. *Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф – одатлари ва бугунги замон). Жамият ва инновациялар. Тошкент. (10) 2021*

З.С.Элов. Суицид – ўз жонига қасд қилиш ижтимоий психологик муаммо сифатида. *Conference on social and humanitarian research. 2021*

З.С.Элов. Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари.

Eurasian journal of Law, Finance and Applied Sciences 1 (2(2021): EJLFAS), 26-28

Z.S.Elov. Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche. *Academicia Globe: Inderscience Research* 1 (VOLUME 3, ISSUE 1, JANUARY-2022

З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. *Педагогик ва психологик тадқиқотлар. 2023 №1 170-178*

З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (Вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисолида) *Pedagogik mahorat* 2022 №6 72-75

Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. *psixologiya ilmiy jurnal* 1 (1, 2022), 27-29

